

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE SERBEST BÖLGELER

Sevil ACAR*
Derya GÜLTEKİN-KARAKAŞ**

Öz

Bu çalışma “serbest bölge”nin genel kabul görmüş tanımından hareketle dünyada ve Türkiye’de serbest bölgelerin farklılaşan biçimlerini incelemektedir. Serbest bölgelerin kurulma amaçları ve bu amaçlara ne ölçüde ulaştıklarına dair değerlendirmeler yapmaktadır. Serbest bölgelere bütüncül bir yaklaşım yerine sermaye kesimleri açısından yaklaşmanın önemine değinmektedir. Bu bakımdan, özellikle sınai üretim faaliyetlerini içeren serbest bölgelere odaklanılarak, bu bölgeler 1960’lardan beri yaşanan küresel ekonomik değişimler bağlamında değerlendirilmektedir. Ayrıca çalışmada, serbest bölgelerde sermaye–emek ilişkilerinin nasıl konumlandığı tartışılmaktadır. Son olarak araştırma, Türkiye’deki serbest bölgelere dair kısa bir değerlendirme içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Serbest Bölgeler, Serbest Ticaret Bölgeleri, Türkiye Ekonomisi, Sektörel Çeşitlenme

JEL Sınıflaması: F14, L60, O19

FREE ZONES IN THE WORLD AND IN TURKEY

Abstract

This study examines the diverse forms of free zones existing in the world and in Turkey, departing from the widely-accepted definition of a “free zone”. It undertakes an evaluation of the objectives regarding why such zones are established as well as assesses to what extent these objectives have been achieved. Instead of adapting a holistic view of free zones, the existing study refers to the importance of approaching these zones in terms of different fractions of capital. From this perspective, focusing specifically on those that embody industrial production activities, free zones are investigated in light of the global economic changes that have taken place since the 1960s. Besides, the positioning of capital-labour relationships is being discussed in the study. Finally, the research includes a short evaluation of the situation of the free zones in Turkey.

Keywords: Free Zones, Free Trade Zones, Turkish Economy, Sectoral Diversification

JEL Classification: F14, L60, O19

* İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi, Ekonomi Bölümü., İstanbul. E-mail: sevil.acar@kemerburgaz.edu.tr

** İstanbul Teknik Üniversitesi, İşletme Mühendisliği Bölümü, İstanbul. E-mail: dkaraka@itu.edu.tr

1. Giriş

Serbest bölgeler, ülke içinde sermayeye çeşitli muafiyet ve desteklerle belirli kural dışlıklar yaratılarak rekabet gücü kazandırılan yalıtılmış alanlardır. Tarihsel süreç içerisinde serbest bölgelerin doğuşu ticari faaliyetlerin geliştirilmesi amacıyla yönelik iken, zamanla sınıai üretim faaliyetlerini içeren bölgeler de ortaya çıkmıştır. Ticari faaliyetleri kapsayan serbest bölgeler 1930'lardan itibaren tüm dünyada yaygınlaşırken,¹ sınıai üretim faaliyetlerini de içeren bölgeler, geç kapitalistleşen ülkelerde 1960'lardan sonra hızla çoğalarak üretken sermayenin uluslararasılaşmasında adeta bir üs gibi işlev görmüşlerdir.

Dünya kapitalizminin gelişiminde, sermayenin uluslararasılaşma dinamiklerine bağlı olarak farklı tarihsel konjonktürlerde farklı biçimlere bürünerek evrilen serbest bölgeler, kapitalizmin rekabet mantığı içerisinde anlamlandırılabilir. Tıpkı embriyonun ana rahminde gelişmeye başlaması gibi, sermayenin de yerel ölçekten küresel ölçüğe doğru genişleyen deviniminde, serbest bölgeler sermayeye sağladıkları ayrıcalıklarla birikimi hızlandırıcı bir rol üstlenmişlerdir. Ulusal ekonominin bütününde mali ve ticari akımların önündeki engellerin tümüyle kaldırılmasının mümkün olmadığı veya arzu edilmediği durumlarda, serbest bölgeler sermayeye istediği ölçekte istediği hareket serbestliğini sunarak, sermaye birikiminin küresel çapta ilerletilmesine hizmet etmişlerdir.

Bu bakış açısı ile çalışmamızın izleyen bölümlerinde öncelikle serbest bölgelerin nasıl tanımlandıkları ve farklılaşan biçimlenmeleri üzerinde durulacaktır. Ardından, serbest bölgelerin genelgeçer analizlerde vurgulanan kurulma nedenleri ve bu amaçlara ne ölçüde ulaştıklarına dair yapılan değerlendirmeler saptanarak, serbest bölgelere bütüncül bir yaklaşım yerine sermaye fraksiyonları açısından yaklaşmanın önemine değinilecektir. Bu temelde, özellikle sınıai üretim faaliyetlerini de içeren serbest bölgelere odaklanılarak, bu bölgeler dünya kapitalizminde 1960'lardan beri yaşanan küresel değişimler bağlamında değerlendirilecektir. Üçüncü olarak, söz konusu serbest bölgelerin dünyada gelişimine dair kısa bir tarihçe verilecek ve ardından dördüncü olarak da, günümüz kapitalizminde yaşanan yeni eğilimlere bağlı olarak serbest bölgelerde gözlemlenen değişimler ele alınacaktır. Beşinci olarak ise, kapitalist sınıf ilişkilerinin daha kristalize olarak yaşandığı serbest bölgelerde emeğin nasıl konumlandığı tartışılacak ve çalışma, Türkiye'de serbest bölgelere dair kısa bir değerlendirme bölümüyle tamamlanacaktır.

2. Serbest Bölge Nedir?

Serbest bölgeler, genel olarak, bir ülkede coğrafi olarak tanımlanmış sınırlı bir alan içerisinde, belirli ekonomik faaliyetler için ülkenin geri kalanına göre çeşitli teşvik ve ayrıcalıkların sağlandığı alanlardır. Serbest bölgelerin yatırımcılara sağladığı kolaylıklar şu şekilde özetlenebilir:

---

¹ Serbest ticaret bölgelerinin geçmişi, 1930'lu yıllarda tüm dünyada yaygınlaşmaya başlamalarından çok daha öncelere gider. Ana ticaret yolları üzerinde ortaya çıkan bu bölgeler, Cebelitarık'ta 1704, Singapur'da 1819 ve Hong Kong'da 1842'de kurulmuştur (Tekeli ve İlkin, 1987: 13).

- Finansal teşvikler (vergi indirimleri veya muafiyetleri, gümrükten muaf ithalat ve ihracat, indirimli elektrik faturaları, vb.),
- İşçi haklarını kısıtlayan ve ortadan kaldıran düzenlemeler,
- Amacına özel olarak oluşturulmuş altyapı,
- Koşulsuz ve sınırsız kâr transferi,
- Arsa, bina ve tesislerde elverişli fiyatlar,
- Pazarlara ulaşımında kolaylık.

Serbest bölgeler, farklı ölçütlere göre değişik şekillerde sınıflandırılabilirler. *Kural dışılığı yaygınlık derecesine* göre serbest bölgeler “açık ve kapalı serbest bölgeler” şeklinde ikiye ayrılır. Açık serbest bölgelerde, ülkede geçerli gümrük, vergi vb. yasalar tamamıyla uygulanmazken, kapalı serbest bölgelerde ülkedeki yasa ve kuralların sadece bir kısmı uygulanmaz.

Öngörülen faaliyet türüne göre ise serbest bölgeler için şu şekilde bir sınıflandırma yaygındır:

- **Serbest Ticaret Bölgeleri (Free Trade Zones):** Gümrük vergisinden muaf olarak, transit ticaret, yeniden ihracat, ihracat ve ithalat amaçlarıyla malların depolandığı, paketlenildiği ve hafif montaj faaliyetlerine izin verilen alanlardır.
- **Serbest Liman (Free Ports):** Serbest ticaret bölgelerine benzerdir. Bir hava ya da deniz limanında kurulan, ev sahibi ülkedeki gümrük mevzuatına tabi olmadan, yabancı malların yerel olarak tüketilmek veya tekrar satılmak üzere ticari faaliyetlerinin yürütüldüğü alanlardır.²
- **Serbest Üretim Bölgeleri (Export Processing Zones-EPZs):** serbest ticaret bölgelerinden farklı olarak, özellikle ihracata yönelik sınai üretim faaliyetlerini de içerir. Buna göre serbest üretim bölgeleri, gümrük vb. vergilerden muaf olarak, firmaların ürünlerini imal ederek, işleminden geçirerek veya depolayarak ihraç etmelerine izin verilen alanlardır.
- **Serbest Bankacılık Bölgeleri (Free Banking Zones-Off-Shore Banking):** bankacılık faaliyetlerinin vergi ve merkez bankasının koyduğu munzam karşılık vb. kurallardan muaf olarak yerine getirildiği alanlardır.
- **Serbest Sigortacılık Bölgeleri (Free Insurance Zones):** ev sahibi ülkenin sigorta faaliyetlerine koyduğu kurallara tabi olmadan, bölgelerdeki ticari risklerin karşılanmasına yönelik uluslararası sigortacılık faaliyetlerini içermektedirler.
- **Serbest Yatırım Bölgeleri (Free Investment Zones):** ülkenin geri kalmış yörelerinde, altyapı ve vergi kolaylıkları sağlanarak, yatırımları teşvik etmek amacıyla kurulan bölgelerdir.

Serbest bölge, ülke içinde çit vb. fiziki bir engelle ayrılarak gümrük alanı dışında bırakılır. Ancak, yukarıda belirtilen serbest bölge türlerinden serbest bankacılık ve serbest sigortacılık faaliyetleri, böyle bir fiziki engelle ayrılmadan, örneğin banka şubeleri mutlaka belli sınırlar içine

2 En önemli serbest limanlar Hong Kong, Singapur, Aden, Cebelitarık ve Manaus (Brezilya)'dur.

toplanmadan, sadece gerekli mevzuat hazırlanarak, farklı işlemler için farklı defterler tutularak da gerçekleştirilebilir (Tekeli ve İlkin, 1987: 12; Erdoğan ve Ener, 2005: 48).

Serbest bölgeler dünyanın farklı yerlerinde farklı isimlerle anılmaktadır. Serbest Üretim Bölgeleri (Free Processing Zone) ile eşanlamlı olarak, Endüstriyel Serbest Bölgeler (Industrial Free Zones), Serbest İhracat Bölgeleri (Free Export Zones), İhracat Serbest Bölgeleri (Export Free Zones), Yatırım Geliştirme Bölgeleri (Investment Promotion Zones) ve İhracat İçin Üretim Bölgeleri (Export Processing Zones) vs. de kullanılmaktadır (Tekeli ve İlkin, 1987: 11). Örneğin, İrlanda'da "Endüstriyel Sanayi Bölgeleri (industrial free zones)" veya "İhracat Serbest Bölgeleri (export free zones)"; Meksika'da "İkiz Fabrikalar (maquiladoras)"³, Güney Kore'de "Gümrüksüz Üretim Bölgeleri (duty free EPZ)" ile "Serbest İhracat Bölgeleri (free export zone)" ve Sri Lanka'da "Yatırım Geliştirme Bölgeleri (investment promotion zone)" şeklinde isimlendirilmektedirler.

Özellikle Çin'de serbest bölgelerin geleneksel imalat sanayi faaliyetleri yanı sıra birçok sektörden, geniş bir faaliyet yelpazesini kucakladığı görülmektedir. Bu çeşit bölgeler Çin, Brezilya ve Filipinler'de "Özel Ekonomik Bölge (special economic zone-SEZ)" olarak adlandırılmaktadır (Chen, 1994).

Serbest bölgeler fiziki biçim itibarıyla, sadece ülke içinde belli bir bölgede izole bir alan şeklinde kalmayıp, başka biçimlere de bürünmüş olabilirler. Serbest bölgeler, *fiziki biçimlerine* göre ise şöyle sınıflandırılabilir (ILO, 2002):

- Özel bir amaçla ayrılmış bölgeler (enclave-type zones),
- Tek sanayi bölgeleri (single-industry zones) (Tayland'ta mücevher ve Türkiye'de deri bölgeleri),
- Tek ürün bölgeleri (single-commodity zones) (Zimbabve'de çay gibi),
- Tek fabrika bölgeleri (single-factory zones) (Hindistan'da the Export Oriented Units),
- Tek şirket bölgeleri (single-company zones) (Dominik Cumhuriyeti'ndeki gibi).

Madagaskar, Mauritius ve Hainan (Çin) adalarında, ada sınırları içindeki herhangi bir yerdeki fabrikanın serbest bölge statüsüne başvurmasına izin verilmektedir. Hong Kong ve Singapur gibi ada şehirleri ise, stratejik ticaretteki rollerini, ihracata yönelik imalat faaliyetleri ve transit ticarete ilişkin özel gümrük rejimleri düzenleyerek pekiştirmişlerdir (ILO, 2002: 2). Serbest şehir ise, serbest bölge mantığının bütün bir şehri kapsaması durumudur. Hong Kong, Dubai ve Bahreyn'den sonra Çin'de üç tane serbest şehir kurulmuştur.

Serbest bölgeler, ilk kuruldukları zamandan bu yana, hem yapısal olarak hem de boyut olarak çok fazla değişim geçirdiler. Günümüzde teknoloji veya bilim parkları adı altında serbest bölgeler olabildiği gibi, bir il ve hatta bir ülke bile bütünüyle serbest bölge olabilmektedir. Bugün birçok

3 İkiz Fabrikalar, Meksika ile ABD sınırında kurulan, Amerikan, Japon, Alman vs. kökenli yabancı firmaların ABD ve diğer ülkelere ihracat amacıyla üretim yaptıkları bölgelerdir. Buralarda Amerika'dan gümrüksüz olarak ithal edilen girdiler kullanılarak, yoğun emek sömürüsü ve çevresel tahribatla yapılan üretim, yabancı sermayenin uluslararası rekabet gücünü arttırmaya hizmet etmektedir.

ülkede serbest üretim bölgelerinden yapılan ihracat, toplam ihracatın % 80'ini aşmaktadır (ICFTU, 2003: 8).

Başlangıçta tamamen kamu tarafından kuruluş maliyetleri üstlenilen ve işletilen serbest bölgelerin, 1980'lerden itibaren giderek daha çok özel sektör inisiyatifinde faaliyete geçirildikleri gözlemlenmektedir. Serbest bölgelerdeki kurucu ve işletici firmaların sıklıkla yabancı yatırımcılar oldukları da görülmektedir. Serbest bölgelerin kurulum ve işletim maliyetlerinin devlet tarafından üstlenildiği bir yapıdan, giderek daha fazla özel firmalarca ya da hala devletin bazı maliyet ve yükleri taşımasının istendiği durumlarda kamu-özel ortaklıklarınca üstlenildiği bir yapıya geçişin nedeni, serbest bölgelerin bu anlamda da özel firmalar için birer kâr kapısına dönüşmeleri olmuştur.

3. Serbest Bölgelerin Gelişimi

Erken sanayileşmiş ülkelerde, serbest bölgelerde sınai üretim yerine ticari faaliyetler ön plana çıkarak, genellikle serbest ticaret bölgeleri ve serbest limanlar (free trade zones and free ports) tercih edilmiş ve bu bölgeler yerel sermayenin yabancı sermaye karşısında rekabet gücünü ve yerel istihdamı arttırmak üzere kurulmuşlardır. Ancak, geç kapitalistleşen ülkelerde daha ziyade ihracata yönelik sınai faaliyetleri içeren serbest üretim bölgeleri tercih edilmiştir. İthal ikameci sanayileşmeden ihracata yönelik sanayileşmeye geçiş, rekabetçi üretkenliğe sahip firmalar gerektirmiş ve bu bölgeler 1960'lerden itibaren yabancı sermayeyi çekerek ihracata yönelik imalat sanayi faaliyetlerini geliştirmeyi amaçlamıştır. Böylece, üretken sermayenin uluslararasılaşmasında bir kanal olmuşlardır. Serbest üretim bölgeleri geç kapitalistleşen ülkelerde genellikle yabancı sermaye çekmek için kurulurken, kimi durumlarda yerli sermaye için de küresel piyasalara açılmada bir sızırma tahtası olmuştur.

Tablo I: Dünyada EPZ'lerin Gelişimi

Yıllar	1975	1986	1997	2002	2006
EPZ bulunan ülke sayısı	25	47	93	116	130
EPZ ve benzeri bölge sayısı	79	176	845	3000	3500
İstihdam (milyon)	n.a.	n.a.	22,5	43	66
-Çin	n.a.	n.a.	18	30	40
-verisi mevcut diğer ülkeler	0,8	1,9	4,5	13	26

Kaynak: ILO Veritabanı (2007) ⁴.

Not: n.a.: mevcut değil.

İlk ihracat amaçlı üretime yönelik serbest bölge, Shannon'da (İrlanda) 1950'lerin ortalarında kuruldu. Uzak Doğu'da üretime yönelik ilk bölge de, Tayvan'da 1966'da faaliyete geçmiştir.

4 ILO (2007) Database on Export Processing Zones, URL:
<http://www.ilo.org/public/english/dialogue/sector/themes/epz/epz-db.pdf>

Bunu takiben 1960'larda Hindistan ve Mauritius'ta, 1970'de Güney Kore'de, 1972'de ise Filipinler ve Malezya'da serbest üretim bölgeleri kuruldu. 1970'lerde Uzak Doğu'daki başarılı bölge deneyimleri sonrası, serbest bölgeler diğer ülkelerde de adeta mantar gibi çoğalarak hızla yayıldı. Sadece bölge sayısı değil, bölgelere ev sahipliği yapan ülke sayısı da şaşırtıcı bir hızla yükseldi. Özellikle bölge sayısı, 1990'lı yıllarda çarpıcı bir hızla yükseldi. Yukarıdaki Tablo 1, bölge sayısı açısından sağlanan gelişmeyi gözler önüne sermektedir.

4. Serbest Üretim Bölgeleri “Başarılı” Oldu mu?

Bu sorunun yanıtını verebilmek için, önce soruyu “kim için başarılı oldu?” diye düzeltmek gerekmektedir. Literatürde serbest üretim bölgelerinin kurulma nedenleri ele alınırken, makro düzeyde ülke ekonomisine sağlaması beklenen faydalara işaret edilmektedir. Buna göre söz konusu bölgeler, ülkelerin gelir ve istihdam arttırmak, imalat sanayi ihracat artışı ve çeşitlenmesini sağlamak ve bu yolla döviz gelirlerini yükseltmek üzere kurdukları ve kurulmasını teşvik ettikleri ayrıcalıklı alanlardır. Beklenen yararlar bunlarla da sınırlı değildir. Serbest üretim bölgelerinin ayrıca ev sahibi ülke ekonomisi ile ileri ve geri bağlantılar yoluyla emeğin beceri düzeyini arttırma, teknoloji transferi, bölgesel kalkınma ve kadın istihdamını geliştirme amaçlarına hizmet edeceği de belirtilmiştir (Miyagiwa, 1986; Romer, 1993; Johansson, 1994; Willmore, 1995; Devereux ve Chen, 1995; Johansson ve Nilsson, 1997; Ge, 1999; Graham, 2004). Özellikle dış ticari serbestleşmenin tek başına geleneksel sektörler dışındaki yerel ihracat faaliyetlerini uyardırmaya yetmediği, çünkü yerli firmaların ihracat deneyimi ve bilgi birikiminden (know-how) yoksun oldukları vurgulanmaktadır. Bu durum, yabancı yatırım çekerek teknoloji transferinin gerçekleştirilmesi şeklinde farklı bir stratejinin uygulamaya konulmasını getirmiştir. Buna göre serbest üretim bölgeleri, özellikle ihracatı teşvik etmek üzere, yabancı sermayenin çekilmesi amacıyla kullanılan politika araçlarından birisi olmuştur (Johansson ve Nilson, 1997).

Serbest üretim bölgelerinin kendilerinden beklenen söz konusu faydaları sağlayıp sağlayamadıkları da yazında önemli bir tartışma konusu olmuştur. Vurgulardan bir tanesi, bu bölgeleri kurmanın, altyapısını oluşturmanın maliyetinin, bunlardan sağlanacak faydayı fazlasıyla aştığı yönündedir. Burada altyapı oluştururken yüksek miktarda kamu harcaması yapıldığı, buna karşılık yeterli derecede istihdam yaratılamadığı, döviz kazancı sağlanamadığı vurgulanmaktadır (Warr, 1987). Bu sebeple serbest üretim bölgelerinin ev sahibi ülkeye sadece geçici ve sınırlı ölçüde olumlu etki sağlayabileceği belirtilmektedir (Kreye, Heinrichs ve Frobel, 1987; Warr, 1989).

Serbest üretim bölgelerinin başarı sağladığı belirtilen alanların başında, ülkelerin imalat sanayi ihracatlarını ve bu yolla döviz gelirlerini arttırmaları gelmektedir. Buna karşın, söz konusu bölgeler birçok açıdan yoğun eleştiri konusu da olmuştur. Eleştirilerin başında, ev sahibi ülke ekonomisi ile ileri ve geri bağlantıların kurulamadığı gelmektedir (Kaplinsky, 1993).

Serbest üretim bölgeleri ayrıca teknoloji transferini gerçekleştirecek kanalları oluşturamamakla ve işgücü vasfını yükseltmede olumlu rol oynayamamakla eleştirilmektedir. Bu sebeplerle, insan kaynakları gelişiminin sağlanamadığına vurgu yapılmaktadır. Vernon (1966) ve Kaplinsky (1993) bu durumu, geri bağların kurulamamasına ve imalat sektöründeki üretimin basit ve düşük teknoloji mallarda, daha çok montaj fabrikalarında ve düşük katma değerli olarak yapılmasına bağlamaktadır. Erken dönem çalışmalardan Kei (1977), Morello (1983) ve Safa (1980) ise, serbest üretim bölgeleri için altyapı hazırlanırken çok fazla çevresel atık oluştuğunu, üretim süreçlerinin parçalara ayrılmış olduğunu ve düşük katma değer yaratıldığını söyleyerek, bunların yanında hem sınırlı iş yaratıldığına, hem de yerel işgücünün sömürüldüğüne dikkat çekmektedir.

Öte yandan Çin'deki özel ekonomik bölgelerin yabancı yatırım çekmede etkili olup olmadığını inceleyen Graham (2004), bu bölgelerin daha önce kıt olan döviz girdisini arttırmakta etkili olduğunu, ama bu etkinin çok sınırlı kaldığını bulmuştur. Örneğin, ilk kuruluş yıllarında, söz konusu bölgelerde iş yapan yabancı sermayeli firmalar ile Çinli firmalar arasında çok az bağ kurulduğu, ihraç ürünü işleyen çok az firmanın Çinli firmalardan girdi sağladığı belirtilmektedir. Yine teknoloji transferinin de çok düşük düzeylerde kaldığına vurgu yapılmaktadır. Bunların sonucunda 1980'lerde Çin'de ikili bir ekonomi yapısının ortaya çıktığı, özel ekonomik bölgeler ve bunlara benzer bölgelerdeki firmaların yerel firmalardan tamamen bağımsız ve ayrı olarak hareket ettiği gözlemlenmektedir (Graham, 2004).

Serbest üretim bölgelerinin ev sahibi ülkelere refah etkisini araştıran çalışmalardan bazıları da, refah düzeyini düşürdükleri sonucuna ulaşmaktadırlar (Hamada, 1974; Vernon, 1966; Hamilton ve Svensonn, 1982, Miyagiwa, 1986; Young, 1992). McIntyre *ve diğerlerine* (1996) göre ise, bu bölgelerin ev sahibi ülkeye faydası; konumları avantajlar sağladığında ve bunlar ev sahibi ülkeden daha az izole olduğunda ortaya çıkacaktır.

Serbest bölgelerin etkileri analiz edilirken dikkat edilmesi gereken nokta, bu tür bütüncül analizlerin, bölgelerin farklı toplumsal kesimler üzerindeki farklı etkilerinin anlaşılmasının önünde bir perde oluşturmasıdır. Serbest bölgelerin ve bunlara ilişkin devlet politikalarının, sermaye ve işçi sınıfları üzerine olan farklı etkileri dikkate alınmalıdır. Bunun yanı sıra, yabancı sermayeyi de içeren sermaye fraksiyonları serbest bölgeler üzerinde ortak veya çelişen çıkarılara sahip olabilirler. Dolayısıyla, her ülke özelinde serbest bölgelerin sınıfsal etkilerinin dikkate alınması, hem bölgelerin ülke ekonomilerini nasıl etkilediğinin hem de bölgelerin ülkelere özgü evrim ve karakteristiklerinin daha derin kavranmasına olanak sağlayacaktır.

1960'ların sonlarından itibaren dünya kapitalizminin erken kapitalistleşmiş ülkelerden başlayarak girdiği ve düşen kâr oranları ile kendini gösteren krize karşı bir önlem olarak, sermayenin uluslararasılaşması hızlanmıştır. Bu amaçla kullanılan mekanizmalardan birisi, üretim süreçlerinin parçalara ayrılarak küresel ölçeğe saçılması olmuştur. UÖŞ'ler, maliyetleri kısacak şekilde, özellikle emek-yoğun üretim süreçlerini ucuz emek sunan geç kapitalistleşen ülkelere taşımaya başlamıştır. Bu dönüşümle eşzamanlı olarak, geç kapitalistleşen ülkelerin

de ihracata yönelik sanayileşme stratejileri aracılığıyla küresel ekonomiye entegrasyonlarını arttırdıkları gözlemlenmiştir. Söz konusu süreçte, geç kapitalistleşen ülkeler çeşitli ayrıcalıklar tanıyarak ihracatı arttırmanın yollarından birisi olarak gördükleri serbest bölgeler kurmuşlar ve bu bölgelerde ticari faaliyetlerin dışına çıkarak, ihracata yönelik üretimi de içermişlerdir. Böylece bir yandan söz konusu ülkelerde ihracata yönelik kalkınma stratejisinin bir bileşeni haline gelen serbest bölgeler, diğer yandan UÖŞ'lerce üretimin küresel ölçekte yeniden yapılandırılmasında işlevsel olmuştur. UÖŞ'ler üretim süreçlerini parçalayarak geç kapitalistleşen ülkelere taşırken, bu yer değiştirmenin bir kısmı da serbest bölgelere yapılmıştır. Ucuz ve bastırılmış emek, doğal kaynaklara erişim, vergi ve tarife ayrıcalıkları, gelişkin altyapı, sübvans edilen gaz, elektrik vb. serbest bölgeleri hem yabancı hem de yerli sermaye için çekici yatırım alanları kılmıştır. Serbest bölgeler artan küresel rekabet baskısı altındaki sermayelere, uluslararası rekabet gücü tesis etmenin koşullarını sunarken, kısıtlayıcı devlet müdahalelerinin azaltılması veya tamamen kaldırılmasıyla, sermayenin küresel çapta serbest hareket kabiliyeti kazanmasında kritik bir yere sahip olmuşlardır.

Böylece serbest bölgeler, UÖŞ'ler bazı üretim süreçlerini bu bölgelere kaydirdikça, geç kapitalistleşen ülkelerin küresel birikime artan entegrasyonlarını sağlamışlardır. Bu sürecin özellikle küresel pazarlara açılma çabası içinde olan yerli sermaye kesimlerinin çıkarlarına da uygun olarak, kapitalist gelişmenin hızlandırılmasına hizmet ettiği vurgulanmalıdır. Serbest bölgeleri kuran ve sübvans eden devletin bu desteğinden en fazla büyük ölçekli sermayeler yararlanırken, küçük ve orta ölçekli yerel sermayeler bu teşviklere erişememişler veya sınırlı bir erişime sahip olmuşlardır. Ayrıca, ucuz emek kullanımı ve birçok finansal teşvikin varlığı ile serbest üretim bölgeleri, UÖŞ'lerin etkinlik arayışlarına daha geniş bir ölçekte hizmet etmekte ve ihracata yönelik sanayileşmenin hızlandırılmasında rol oynamaktadırlar (Pearce, 2008: 86). Sonuç olarak, yabancı firmalar ve büyük ölçekli yerel sermaye fraksiyonları serbest bölgelerden asıl fayda sağlayan sermaye kesimleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Serbest bölgelere dair bu genel yorum belli bir açıklayıcılık derecesi taşımakla beraber, belli bir mekan ve zamandaki gerçekliği yakalayabilecek daha inceltilmiş düzeyde bir sınıfsal-fraksiyonel analize ihtiyaç olduğunun da altı çizilmelidir. Bu, her bir ülke özelinde, hem serbest bölgelerle değişik ilişki biçimleri kuran hem de bu bölgelerden dışlanan sermaye kesimlerinin tarihsel/konjonktürel bir incelemesinin gereğine işaret etmektedir. Örneğin, genel olarak serbest üretim bölgelerindeki firmalar, özellikle de yabancı firmalar, imalat için tercih edilen hammadde ve aramaları bölge içinde tüketirler ve üretimlerinin tamamını ihraç ederler. Ancak, girdi kullanımı ülke içinden de söz konusuysa ya da ithal edilen girdilerin ülke içine satılmasına da izin veriliyorsa durum farklılaşacaktır. Dolayısıyla, serbest bölgelerde yerli ve yabancı firmalar arasındaki dağılım, girdilerin yurtiçinden mi yurtdışından mı temin edildiği, üretilen malların ülke içine mi ülke dışına mı satıldığı, hangi tür faaliyetlerin öncelikli kılındığına — üretim ve ticaret faaliyetleri arasında muafiyet ve teşvikler açısından bir tercih söz konusu olup olmadığı, sınai üretim faaliyetleri arasında sektörel bir tercih yapılıp yapılmadığına— bağlı olarak çeşitli sermaye kesimleri serbest bölgelerle farklı ilişkiler kuracaklar, farklı çıkarlar sağlayacaklar ya da serbest bölgelerin avantajlarından yoksun kalacaklardır.

5. Serbest Bölgelerde Yeni Eğilimler

Serbest bölgeler, sunduğu avantajlı birikim koşulları sayesinde sanayinin rekabet gücünü arttırma ve yabancı yatırım çekmeye hizmet etmektedirler. Bir diğer deyişle, bu bölgeler yerel ekonomiden daha iyi bir yatırım iklimi sunmaktadır. Aslında serbest bölgeler, ulusal ekonomilerin neo-liberal bir dünya vizyonu çerçevesinde evrilecekleri bir ideali temsil etmektedir. Bu bölgelerin, yerel ekonomiler içerisinde deyim yerindeyse adeta “kurtarılmış bölgeler” (*enclaves*) olarak ortaya çıkmalarının nedeni, sermayenin gereksindiği politikaları buralarda yaşama geçirmenin çok daha kolay ya da tercih edilir olması olmuştur. Spinanger (1984), uluslararası işbölümüne entegrasyon için ekonominin tamamını ticari serbestleşmeye açmaya gerek kalmadan, ihracata yönelik üretim yapılan serbest bölgelerin ikinci en iyi çözüm yolu olduğunu belirtirken bunu kast etmektedir. Bu yönüyle serbest bölgeler, genişlemesinin önündeki engellerin kaldırılmasına ve daha fazla yatırım teşvikine gereksinim duyan sermaye için pratik bir çözüm sunmuştur.

Yaklaşık 40 yıllık deneyim sonrası, bugün bölge uygulamasında bir üst aşamayı temsil etmek üzere serbest bölgelere dair yeni bir vurgu yapılmaya başlanmıştır. Serbest bölgeler artık neo-liberal politikaların yerel ekonomilere nüfuzunda bir köprü olarak görülmektedir. Bölgeler gümrük, emek ve kamu-özel ortaklıkları vb. alanlarda yeni politikaların ve yaklaşımların test edilmesi için kullanılmakta (Dünya Bankası (DB), 2008: 1) ve böylece, sermayenin önündeki her türlü engel ve katılıkların tasfiyesine zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla, serbest bölgeler yeni politikaların yaşama geçirilmesinde birer deney laboratuvarı gibi işlev görmektedir ve Dünya Bankası'nın (DB, 2008: 12) Çin'deki serbest limanlar örneğinde belirttiği gibi: “finansal, yasal, emek ve hatta fiyat politikaları ekonominin geneline yayılmadan önce, ilk olarak serbest limanlarda uygulamaya geçirilerek sınanmaktadır”. Bu noktada yine DB'nin (DB, 2008: 4) şu saptaması yerindedir: serbest bölgeler ya ülke çapında reformların yaşama geçirilmesinde bir katalizör olarak ya da işsizlik için bir “emniyet sübabı” sağlayarak reform yönündeki itkiyi zayıflatan bir oluşum olarak görülmektedirler. Banka'ya göre, serbest bölgeler “yalıtılmış serbest piyasa alanları yaratmak yerine, ülke çapında reformların bir tamamlayıcısı olarak kullanılmalıdır”. Bölgelerden sağlanacak faydalar, ancak tüm ülke genelinde yerli firmaların rekabet gücünü arttıracak ekonomi politikaları ve yapısal reformlarla eşzamanlı olarak uygulanırsa katlanarak çoğaltılabilir (DB, 2008: 51). Bu vurgu, serbest bölgelerin başlangıçta küresel sermaye birikimine belirli alanlarda cezbedici yatırım koşulları sunarak katkıda bulunurken, bugün aynı amaca artık neo-liberal reformların yerli ekonomiye nüfuzunu hızlandırarak hizmet etmelerinin beklendiğini de göstermektedir.

Böylece, sermayenin özgür hareketliliğinin başlangıç noktaları olan serbest bölgelerin, bugün bu hareketliliğin daha geniş ölçeklere yayılabilmesi için yerel ekonomilere bir köprü olmaları beklenmektedir. Aslında, serbest bölgelere geçmişte rahatça girebilen UÖŞ'ler, artık yerel ekonomilere de daha kolay sızmanın peşindedir. 1980'lerden beri geç kapitalistleşen ülkeler arasında yabancı sermaye çekmek için artan rekabet veri iken, bu aşamada şu sorunun yanıtlanması gerekmektedir: “serbest bölgeler zamanla ayrıcalıklarını kaybederek işlevsizleşebilirler mi?”. Bu soruya yanıt en azından öngörülebilir gelecek için olumsuzdur. İlk olarak, serbest bölgelerde teşvik ve ayrıcalıkların düzeyi yerel ekonomilerde sunulandan daha yüksektir. Ayrıca, serbest

bölgeler sadece geç kapitalistleşen ülkelerle sınırlı değillerdir. Bölgelerin OECD ülkelerinde de yayılması, bunların sadece “kötü politikalar” uygulana gelen ülkeler için bir araç olmanın ötesinde, küresel ekonomide firma rekabet gücünün sağlanmasında kritik bir yer taşıyabileceklerini göstermektedir (DB, 2008: 13).

6. Serbest Bölgelerde Emegın Konumu

Serbest bölgelerin ev sahibi ülkeler için ihracatı arttırma ve çeşitlendirme, istihdam ve gelir yaratma açılarından dünya çapında ne ölçüde başarılı olduğu sorusuna Dünya Bankası şu şekilde yanıt vermektedir:

[30 yıllık] tecrübe, bölgelerin iktisadi büyüme ve kalkınma amaçlarına hizmet etmekle birlikte, hepsinin aynı başarı düzeyini yakalayamadıklarını göstermiştir. Uzak Doğu ve Latin Amerika’da sağlanan başarıyı tekrar etmek başta Afrika’da olmak üzere kolay olmamış ve birçok bölge başarısız olmuştur. Gelişmekte olan ülkelerde bölgelerin gelişmeye başlamasından beri, istihdama (toplumsal cinsiyet, ücret düzeyleri ve ücret dışı gelirler, işçi hakları ve çalışma koşulları), çevre ve diğer toplumsal faktörlere olan etkilerine dair kaygılar dile getirilmiştir (DB, 2008: 1).

DB’yi serbest bölgelerin emek üzerindeki olumsuz etkilerini itiraf etmeye götüren, aslında bu bölgelerin varoluş nedenleri ile ilintilidir. Serbest bölgeler, geç kapitalistleşen ülkeler tarafından sanayilerinin uluslararası rekabet güçlerini arttırmak için kullanılmaktadır. Bu amaçla, bölgeler ucuz emek temini üzerine kurulmuşlardır ve bu olgu, dünya ölçeğinde serbest bölgelerin çoğunun neden emek-yoğun, montaja-dayalı faaliyetlere odaklandığını da açıklamaktadır. Bu durum, aynı zamanda bölgelerde kadın işgücünün yüksek paya sahip olmasına da yol açmıştır. Ancak, ilk olarak emek ve kaynak yoğun sektörlerde yoğunlaşan serbest bölgelerde, bugün sektörel çeşitlenme çok daha yüksektir (DB, 2008: 25). Böylece, tekstil, hazır giyim ve elektronik serbest üretim bölgelerinde içerilen başlıca sektörler iken, bugün ürün bileşimi neredeyse bütün sektörleri kapsar hale gelmiştir. Üstelik belli sanayilerin gereksinimlerini karşılamak üzere uzmanlaşmış bölgelere doğru bir evrim de yaşanmaktadır (DB, 2008: 11;21). Uluslararası Emek Örgütü (ILO, 2002) serbest bölgelerdeki, bu montaj ve basit imalat faaliyetlerinden, yüksek-teknolojiye dayalı faaliyetlere olan dönüşümün yanı sıra, bilim parkları (science zones), finans bölgeleri, lojistik merkezleri ve hatta turizm bölgelerinin (tourist resorts) ortaya çıkışına da işaret etmektedir.

ILO’nun serbest üretim bölgelerine dair istatistikleri, bu bölgelerde istihdamın en çok arttığı bölgelerin Asya ve Orta Amerika olduğunu göstermektedir. Çin’i bir kenara bırakırsak, Asya’da 13 milyon civarında, Orta Amerika’da ise beş milyon civarında kişi istihdam edilmektedir. Meksika’nın “maquiladora”larında istihdam, 1990’da 446,000 iken, 2000’de 1,285,000’e çıkmıştır. Kuzey Amerika’daki serbest bölgelerde bulunan depolama tesisleri en çok transit geçiş yapan malları depolamak için kullanılmakta; imalat yapılmamakta, dolayısıyla istihdama katkısı sınırlı olmaktadır. Karayipler’de bulunan çok sayıdaki serbest bölge de, yerel ekonomiler için önem arz etse de, ada alanları küçük olduğundan istihdam yaratmakta çok etkin olamamaktadır. Graham

(2004), Çin'deki bölgelerin daha önce işsizliğin yüksek olduğu yerlerde istihdamı arttırdığını saptamaktadır. Bazı geç kapitalistleşen ülkelerde, bölgeler işsizliği azaltmakta rol oynamış da olsa, bu istihdamın genellikle ucuz ve düşük vasıflı emek olduğu tespit edilmektedir (UNCTAD, 1993; Willmore, 1995). Çoğu artık Avrupa Birliği (AB) üyesi olduğu için, Orta ve Doğu Avrupa'nın geçiş ekonomilerindeki serbest üretim bölgelerinin ise bu halleriyle varlıklarını sürdüremeyeceği belirtilmektedir –AB içinde serbest bölgelerde sınai üretim faaliyetleri istisna olup, ticari faaliyetler esastır.

Serbest üretim bölgelerindeki istihdamın geçirdiği değişim iki boyutludur. Birincisi, yatırım ve istihdam başlangıç aşamasında hızlı olarak artmaktadır. Yerel işgücü daha kıt hale geldiği zaman ise bir eşige ulaşılmaktadır. Bu eşikten sonra, yatırımcılar ya kendileri yurtdışından işçi getirmekte, ya da daha ucuz işgücünün olduğu bölgelere doğru yer değiştirmektedirler (örneğin Malezya ve Mauritius'ta olduğu gibi). İkinci olarak da, bu bölgelerdeki istihdam kalıcı değildir. Doğası gereği, serbest üretim bölgelerindeki yatırımlar kalıcı olmayabilir. Bu bölgelerdeki sermayeler, başka bir bölgede veya ülkede daha ucuz ve uysal işgücü, daha fazla finansal teşvik tespit ettiğinde kolaylıkla buldukları serbest bölgeyi terk edebilirler. Örneğin, Meksika'nın "maquiladora"larındaki istihdam sayısı, kısmen Çin'deki serbest bölgelerden kaynaklanan rekabet baskısı nedeniyle, 2000 ve 2002 yılları arasında büyük ölçüde düşmüştür. Serbest üretim bölgelerinde personel değişim oranı da çok yüksektir; işçiler ağır çalışma koşulları yüzünden, genellikle işlerinde beş yıldan fazla kalamamaktadır. Bu hızlı değişim, sendikaların serbest üretim bölgelerinde işçileri örgütlemesini zorlaştırmaktadır.

Emek açısından diğer bir boyut da, serbest üretim bölgelerinde çoğunlukla kadın işçilerin çalışmasıdır. Özellikle genç, bekâr ve çocuksuz kadınlar tercih edilmektedir. Kadın işçilerin sömürünün ötesinde, tacize de maruz kaldıkları birçok kez saptanmıştır. Meksika'nın maquiladora'larında görüldüğü gibi, kadınlara işverenler tarafından gebelik testleri dayatılarak çocuk sahibi olmamaları garanti altına alınmak istenebilmektedir.

Özellikle 1980 sonrasında sermayenin kârlılığını tesis edecek şekilde emek piyasalarının esnekleştirildiği ve örgütlü işçi sınıfı mücadelesinin zayıflatıldığı bir süreçte, neo-liberal ekonomi politikaları serbest bölgelerde daha saf haliyle uygulamaya geçirilmiş ve serbest bölgelerde emeğin sendikalaşması da yasaklanmış; süreç içerisinde kimi ülkelerde izin verilse de⁵ baskılar devam etmiştir. Örneğin, Uluslararası Özgür Sendikalar Konfederasyonu (ICFTU, 2003), serbest üretim bölgelerinde 2002 yılında yaptığı bir araştırmada 32 ülkede ciddi sendika hakları ihlalleri tespit etmiştir.

7. Türkiye'de Serbest Bölgeler

Geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye'de ilk serbest bölge kurma fikri 19.yüzyıl başlarından itibaren gündeme gelmiş, fakat dünyada yaşanan iktisadi bunalım, arzulanılan etkinlik düzeyinin

5 Örneğin, Bangladeş'te hükümet serbest bölgelerde sendika faaliyetlerine 2004'ten itibaren izin vermiştir.

sağlanamaması vb. nedenlerle, serbest bölge kurma denemeleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Serbest bölge uygulaması Türkiye’de ancak 1980 sonrasında dışa açılma döneminde yaşama geçirilebilmiştir. Bu dönemde benimsenen ihracata yönelik sanayileşme stratejisine uygun olarak 1982 yılında çıkarılan 3218 no.lu Serbest Bölgeler Kanunu ile ihracata dayalı üretim ve yatırımı teşvik edilerek döviz biçimindeki sermayeye olan gereksinim giderilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda 1980’lerin ortalarından itibaren 20 civarında serbest bölge kurulmuştur. Serbest bölgelerin dışa açılma çabası içindeki sermayeler için maliyetleri düşürerek ve verimliliği arttırarak uluslararası rekabet gücü kazandırması hedeflenmiştir. Bu serbest bölgelerin bir kısmı ticarete yönelik olarak çalışırken, bir kısmı belirli sektörlerde uzmanlaşmış, bir diğer kısmı da ihracata yönelik imalat sanayi üretimi gerçekleştirmektedir. Şekil 1, Türkiye’de halen faaliyette olan serbest bölgeleri ve kuruluş yıllarını göstermektedir. Gelişkin altyapıları ve ticaret yolları üzerindeki stratejik konumları dolayısıyla, Mersin ve Antalya serbest bölge kurulan ilk şehirler olmuştur.

Şekil 1: Türkiye’de Serbest Bölgeler ve Kuruluş Yılları

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Serbest Bölgeler ⁶.

Türkiye’de serbest bölgelerin konumlarına dair seçimler, genellikle AB, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Orta Doğu’ya yakınlıklarına göre yapılmıştır. Böylece bölgeler, genellikle gelişkin deniz ve hava limanları ve karayolu ağları ile bağlantılıdır. Ayrıca, özellikle emek yoğun üretim için ihtiyaç duyulan ucuz emeği sağlayacak büyük şehirlere yakınlık da bir tercih nedeni olmuştur (Tekeli ve İlkin, 1987: 159). Ayrıca, Türkiye’de serbest bölgelerin ithal girdiye bağımlı üretim gerçekleştiren ihracat yönelimli sermayeler için cazip olduğunun da altı çizilmelidir. Böylece serbest bölgelerin maliyetleri düşüren vergi muafiyetleri ve ucuz emek yanı sıra, ucuz girdi temini yoluyla da sermayenin uluslararası rekabet gücünü arttırdığı söylenebilir.

6 URL:<http://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/yatirim/serbestBolgeler> (01.02.2017).

1995’te Erzurum’da kurulan serbest bölge, gerekli etkinlik düzeyi yakalanamadığı için daha sonra kapatılmıştır. Genel olarak, sanayi ve kentleşmenin geliştiği Batı’daki serbest bölgeler ile ülkenin Doğu’sundaki bölgeler arasında büyük bir gelişmişlik farkı olduğu saptanmaktadır.

Yerli ve yabancı sermayeyi çekebilen ayrıcalıklı yerler olarak serbest bölgeler Türkiye’de ilk olarak emek ve hammadde yoğun sektörlerde uzmanlaşmış, zamanla bazı bölgelerde sektörel çeşitlenme artarak daha yüksek katma değerli ürünlere doğru bir kayma gerçekleşmiştir. Makina, tekstil ve hazır giyim sektörleri, serbest bölgelerin birçoğunda en çok ağırlık verilen endüstriler olduysa da, yetkili devlet ağzlarından Türkiye’nin ihracat profilini değiştirmede serbest bölgelerin rol alması gerektiği vurgulanmıştır. 2003 yılında Dış Ticaretten Sorumlu Devlet Bakanı Kürşat Tüzmen, bu uğurda serbest bölgelerin vazgeçilmemesi gereken bir araç olduğuna dikkat çekmiş, bu bölgelerde yüksek teknoloji ürünler geliştirilmesi ve üretilip ihraç edilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Ayrıca bölgelerin giderek daha fazla yabancı yatırım çekmesi yönündeki ihtiyacı tekrarlamıştır (Tüzmen, 2003: 4-5).

Serbest bölgelerle ilgili sektörel değişim vurgusu, tam da Türkiye’nin imalat sektörünün 2000’lerdeki dönüşümüyle bir paralellik arz etmektedir. Düşük maliyetli üretim yoluyla ihracatlarını arttıran Çin, Hindistan, Mısır ve Doğu Bloğu ülkelerinin karşısında düşük katma değerli sektörlerde rekabet gücünü kaybeden Türkiye’de imalat sanayindeki dönüşüm ve çeşitlenme bir zorunluluk haline gelmiştir. 2003 yılında Serbest Bölgeler Genel Müdürü Mehmet Demirel de aynı konuya işaret ederek, Türkiye’deki serbest bölgelerin yeni bir şekillenmeye gitmesi gerektiğini belirtti. Bu doğrultuda, serbest bölgelerde son yıllarda gözlemlenen değişikliklerden biri, bölgelerin Türkiye’nin uluslararası rekabet gücünü sadece ihracata yönelik üretimle değil, yerli üretime ucuz girdi sağlamak yoluyla da arttırması oldu. Fakat ağırlıklı olarak yabancı girdiler kullanılmaya devam ettiğinden, bölgelerdeki üretimin Türkiye ekonomisiyle geri bağlantılar sağlamakta eksik kaldığı görüldü. Her ne kadar yüksek teknoloji ürünler doğru kısmi bir kayma gerçekleşse de, bölgelerdeki üretim orta teknoloji düzeyindeki ürünlerde yoğunlaştı (Gültekin-Karakaş ve Acar, 2011).

Serbest bölgelerin Türkiye’de 1980’lerdeki ilk deneyiminde, dünya deneyiminin tersine, yabancı sermayeden çok yerli sermayenin çekildiğini saptayan Tekeli ve İlkin (1987: 9), bu gözlemin gelecekte de pekişmesi durumunda, serbest bölgelerin esas olarak yabancı sermaye çekmeye yönelik olduğu iddiası veri iken, Türkiye’nin kuramsal açıdan ilginç bir örnek haline geleceğini belirtmekteydi (Tekeli ve İlkin, 1987: 9). Yaklaşık 30 yıl sonra, Türkiye’de serbest bölgelerin yerli sermaye ağırlıklı yapısı, Tekeli ve İlkin’in daha 1980’lerde yaptığı şu iddiayı desteklemektedir: yerli sermaye yabancı sermayenin geleceği propagandasını kullanarak, serbest bölgeler yoluyla kendisine ek ayrıcalıklar sağlamaktadır. Bugün, yetkili devlet ağzları serbest bölgelerin yerli sermayenin rekabet gücünü de koruyacak bir araç olarak kullanılması gerekliliğini açıkça dile getirmektedir. Serbest bölgeler, Türkiye’de esas olarak yerel sermayenin küresel piyasalarda ayakta kalması için kullanılan bir araç olmuştur. 1980 sonrasında Türkiye bir yandan sermayenin ihtiyaç duyduğu döviz sağlamak için ilk elden ihracat yönelimli büyümenin gereklerini yerine getirecek neo-liberal ekonomik-politik düzenlemeleri gerçekleştirirken, bir yandan da çalışanların sendikal

örgütlenmesinin önüne yasal engeller koymuştur. 3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanunu geçici 1. maddesine göre Türkiye’de kuruluşlarını izleyen ilk 10 yıl içinde serbest bölgelerde sendika ve grev yasağı getirilmesi ülke genelindeki bu dönüşümle tutarlıdır. Ancak, Avrupa Birliği’ne uyum sürecinde, 2002 yılında bölgelerde uygulanan sendikal kısıtlamalar sona erdirilmiştir (Öztürk, 2003). Ancak serbest bölgelerdeki olumsuz uygulamaların da sona erdiğini söylemek iyimserlik olur. 26 Eylül 2006 tarihinde başlatılan Novamed grevinin gerçekleştiği ortam, bunu destekler niteliktedir. Antalya Serbest Bölgesi’nde 2001 yılından bu yana faaliyette olan Novamed adlı fabrikanın kadın işçileri, uğradıkları haksız muamelelere karşı mücadele ederek, dikkatlerimizi serbest bölgelerde yaşanan sömürünün boyutuna çektiler. Grev sonrasında bazı koşullar büyük ölçüde iyileşmesine rağmen, sendikal haklar ve örgütlenmede yeterli derecede iyileşme kaydedilemedi.

Kaynakça

- Chen, X. (1994). The Changing Role of Free Economic Zones in Development: A Comparative Analysis of Capitalist and Socialist Cases in East Asia. *Studies in Comparative International Development*, 29 (3): 3-25.
- Devereux, J. & Chen, L.L. (1995). Export Zones and Welfare: Another Look. *Oxford Economic Papers*, 47(4): 704-714.
- Dünya Bankası (DB) (2008). *Special Economic Zones—Performance, Lessons Learned, and Implications for Zone Development*, Washington, DC, Nisan.
- Erdoğan, E. ve Ener, M. (2005). *Küresel Pazarların Ekonomik Üsleri-Serbest Bölgeler*, Ankara: Nobel Yayın.
- Ge, W. (1999). Special Economic Zones and the Opening of the Chinese Economy: Some Lessons for Economic Liberalization. *World Development*, 27(7), Temmuz.
- Graham, E. (2004). Do export processing zones attract FDI and its benefits: the experience from China. *International Economics and Economic Policy*, 1 (1): 87-103.
- Gültekin-Karakaş, D. and Acar, S. (2011). Sectoral Transformation of Turkish Free Zones. *İktisat, İşletme ve Finans*, 26 (305): 57-84.
- Hamada, K. (1974). An Economic Analysis of the Duty Free Zon. *Journal of International Economics*, 4: 225-4.
- Hamilton, C. ve Svensson, L. E.O. (1982). On the Welfare Effects of a Duty-Free Zone. *Journal of International Economics*, 13 (1-2): 45-64.
- ICFTU (2003). Annual Survey on Trade Union Rights Violations. URL: <http://www.icftu.org>
- ILO (2002). Employment and Social Policy in Respect of Export Processing Zones (EPZs). Committee on Employment and Social Policy, Geneva: ILO.
- ILO (2007). ILO Database on Export Processing Zones, URL: <http://www.ilo.org/public/english/dialogue/sector/themes/epz/epz-db.pdf>
- Johansson, H. (1994). The economics of export processing zones revisited. *Development Policy Review*, 12(4): 387-402.
- Johansson, H. ve Nilsson, L. (1997). Export Processing Zones as Catalysts. *World Development*, 25 (12): 2115-28.
- Kaplinsky, R. (1993). Export Processing Zones in the Dominican Republic: Transforming Manufactures into Commodities. *World Development*, 21 (11): 1851-65.

- Matsuo Kei, M. (1977). The Working Class in the Masan Free Export Zone. *Free Trade Zones and Industrialization of Asia*, 8 (4).
- Kreye, O., Heinrichs, J., ve Frobels, F. (1987). *Export Processing Zones in Developing Countries: Results of a New Survey*. Multinational Enterprises Programme No.43. Geneva: ILO.
- McIntyre, J.R., Narula, R. ve Trevino, L.J. (1996). The Role of Export Processing Zones for Host Countries and Multinationals: A Mutually Beneficial Relationship? *The International Trade Journal*, 10 (4).
- Miyagiwa, K. (1986). A Reconsideration of the Welfare Economics of the Free Trade Zone. *Journal of International Economics*, 21: 337-50.
- Morello, T. (1983). Sweatshops in the Sun? *Far Eastern Economic Review* (September 5): 88-89.
- Öztürk, L. (2003). Avrupa Birliği Sürecinde Serbest Bölgeler. *Dış Ticaret Dergisi*, 28 (Nisan 2003): 61-76.
- Pearce, R. (2008). Multinationals' Strategies and the Economic Development of Small Economies: A Tale of Two Transitions. *Management International Review*, 49 (1): 81-94, Şubat.
- Romer, P. M. (1993). Two Strategies for Economic Development: Using Ideas and Producing Ideas. World Bank Conference on Development Economics, s. 63-92.
- Safa, H. I. (1986). Runaway Shops and Female Employment: The Search for Cheap Labor. In Eleanor Leacock and Helen I. Safa, *Women's Work*. Bergin & Garvey, 1986.
- Spinanger, D. (1984). Objectives and impact of economic activity zones —Some evidence from Asia. *Review of World Economics* (Weltwirtschaftliches Archiv), Springer, vol. 120(1): 64-89, Mart.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1987). *Dünyada ve Türkiye'de Serbest Üretim Bölgelerinin Doğuş ve Dönüşümü*. Yurt Yayınları, Ankara.
- Tüzmen, K. (2003). Serbest Bölgelerin Ekonomiye Katkısı Artacak. *Serbest Bölge*, İstanbul Trakya Serbest Bölge Yayını, Kış: 4-6.
- UNCTAD (1993). World Investment Report, Geneva.
- Vernon, R. (1966). International Investment and International Trade in Product Cycle. *Quarterly Journal of Economics* 80: 190-207.
- Warr, P.G. (1987). Malaysia's Industrial Enclaves: Benefits and Costs. *Developing Economies*, 25(1): 30-55.
- Warr, P. (1989). Export Processing Zones: The Economics of Enclave Manufacturing. *World Bank Research Observer*, 4 (1): 65-88.
- Willmore, L. (1995). Export Processing Zones in the Dominican Republic: A Comment on Kaplinsky. *World Development*, 23 (3): 529-35.
- Young, L. (1992). Unemployment and the Optimal Export-Processing Zone. *Journal of Development Economics*, 37: 369-85.
- Yüksel, S. (2005). Cari Açığın Faili Bulundu. *Yeni Para*, 4-10/9: 34-35.

